

Féret en daarna

Egbert Dommering*

In de zaak *Féret*¹ veroordeelde het EHRM de haatzaaiende politicus voor discriminatie en aanzetten tot racisme, zonder dat in concreto een daad tot aanzetten van geweld of discriminatie door de nationale rechter was vastgesteld. Dit blijft, ondanks interne discussie in het Hof, vaste jurisprudentie. Wat is de inzet van die discussie en wat is de stand van zaken in Nederland na het Wildersproces?

DE ZAAK

De klager in Straatsburg, de Belgische arts Daniel Féret, was ten tijde dat deze zaak in België begon te spelen (1999), president van en parlements lid voor het *Front National* in België. Tegen hem waren naar aanleiding van zijn uitlatingen in het openbaar tientallen strafklachten ingediend wegens haatzaaien, aanzetten tot geweld en discriminatie tegen een bevolkingsgroep op grond van hun ras, huidskleur, herkomst en nationaliteit. Een klacht richtte zich tegen het partijprogramma dat zich in diverse toonaarden keerde tegen de islamisering van België, later (in 2001) ook tegen een aantal pamfletten van die strekking. Nieuwe klachten volgden tegen een oproep met een foto van Féret om lid te worden van het FN die de slogan bevatte: ‘Belgen en Europeanen eerst.’ In oktober 2001 gebeurde hetzelfde naar aanleiding van een affiche dat een gesluierte vrouw en een man met een tulband afbeeldde onder de titel: ‘Het is de couscous clan’. De man en een vrouw droegen een papier met een duidelijke leesbare tekst: ‘De Koran zegt: doodt de ongelovigen in een bloedbad.’ Onderaan de affiche stond in het rood: ‘Het FN zegt NEE.’ Na 9/11 verscheen er een nieuwe versie van deze affiche met als bovenschrift: ‘Aanslag op de VS: het is de couscous clan.’ Al deze klachten en meer werden in een strafzaak samengevoegd. Wij herkennen in de bestreden uitlatingen het repertoire van extreem rechts van politici als De Winter, Le Pen en in Nederland van de Centrumpartij van Janmaat tot de PVV van Wilders.

De hoogste rechter oordeelde dat de geciteerde uitlatingen uitdrukkelijk en soms impliciet aanzetten tot, zo niet geweld, dan wel tot discriminatie, rassenscheiding (*ségrégation*) of haat jegens een groep, een gemeenschap of leden daarvan op grond van ras, huidskleur, nationale of etnische herkomst. Het Brusselse hof van

* Prof. mr. E.J. Dommering is hoogleraar informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam (IViR) en advocaat te Amsterdam (Brinkhof).

beroep legde Féret een taakstraf op van 250 werkuren, te vervullen in de sector die zich bezighoudt met de integratie van buitenlanders, alsook een uitsluiting van verkiesbaarheid van tien jaar. Het hof overwoog dat het delict ook een aantasting vormde van democratische waarden, reden waarom er streng gestraft moest worden.

FÉRET'S KLACHT DAT ARTIKEL 10 EVRM WAS GESCHONDEN WERD IN STRAATSBURG NIET GEHONOREERD

Het Europese Hof onderzocht eerst het beroep op artikel 17 van de Conventie, dat de Belgische regering had gedaan. Artikel 17 bepaalt dat, kort gezegd, misbruik van de rechten die de Conventie toekent, geen aanspraak kan maken op bescherming. Het is een niet-ontvankelijkheidsverweer. De Commissie voor de Rechten van de Mens paste artikel 17 toe in de *Glimmerveen*-zaak.² Het EHRM heeft artikel 17 enkele malen bij *hate speech* toegepast, te weten bij een geval van holocaustontkenning (*Garaudy*³) en bij een anti-moslimaffiche naar aanleiding van 9/11 (*Norwood*⁴). Zonder het artikel 17-verweer expliciet te verwerpen oordeelde het Hof nu dat de argumenten die de Belgische regering aanvoerde, zo nauw verweven waren met de hoofdzaak dat het Hof het verweer onder artikel 10 lid 2 dat de beperking noodzakelijk was in een democratische samenleving tegelijk met het beroep op artikel 17 moest onderzoeken. Artikel 17 beoogt de democratische instituties te beschermen en vergt een beoordeling of de uitoefening van de bij uitstek democratische vrijheden van de artikelen 10 en 11 EVRM geen ander doel dient dan de ondermijning van de democratie. Omdat de toepassing een inhoudelijke beoordeling van de klacht uitsluit, moet het strikt worden toegepast. Geheel consistent is de jurisprudentie niet, eerder pragmatisch. Is er teveel discussie over, in het geval van artikel 10, de strekking van een uiting, dan is het beter die op de merites zelf te onderzoeken.⁵

De Belgische regering had bij haar beroep op artikel 10 lid 2 in combinatie met artikel 17 aangevoerd dat de partij van Féret een doelstelling voorstond die onverenigbaar was met de democratie, in welk verband zij zich beriep op de beslissingen van het Hof ten aanzien van de Turkse Refah-partij.⁶ Féret stelde dat hij langs democratische weg een aantal politieke kwesties aan de orde had gesteld. Het Hof plaatste naast elkaar dat het politieke debat nauwelijks beperkingen toelaat, dat tolerantie en respect gelijkheid van menselijke waardigheid eist, dat alle vormen van hate speech moeten worden bestreden en dat de vrijheid van een parlementariër door het EHRM nauwkeurig moet worden bewaakt.⁷ Dit is dus het toetsingskader.

Het Hof stelde vast dat de uitingen van Féret de immigranten voorstellen als een 'criminogeen milieu', profiteurs van voorzieningen in België en een voorwerp van spot. Dergelijke uitingen zijn volgens het Hof geschikt om onder het (minder

geïnformeerde) publiek, gevoelens van verachting, afkeer en bij sommigen haat jegens buitenlanders op te wekken. De Belgische rechter heeft de concrete uitingen vanuit deze gezichtspunten beoordeeld en geen oordeel gegeven over het partijprogramma. Het Hof benadrukte daarbij dat het na 9/11 het voorstellen van alle moslims als terrorist zag als haatzaaien. Daarbij is het volgens het Hof niet van belang dat niet wordt aangezet tot een concrete daad van geweld of een ander strafbaar feit. Bestrijding van racisme en discriminatie heeft volgens het Hof, onder verwijzing naar Aanbeveling van het Comité van Ministers binnen Europa (R (97)20 van 30 oktober 1997 over de *discours de haine*), de hoogste prioriteit. De hoedanigheid van parlementariër moet in dit verband gezien worden als een verzwarende van verantwoordelijkheid: *‘qu’il est d’une importance cruciale que les hommes politiques, dans leurs discours publics, évitent de diffuser des propos susceptibles de nourrir l’intolérance.’* En dat geldt dan vooral ook in een verkiezingscampagne. Het Hof bracht de opgelegde beperkingen onder het hoofd noodzakelijk in een democratische samenleving, en paste daarom artikel 10 lid 2 in plaats van artikel 17 toe.

DE BESLISSINGEN VAN HET HOF NA *FÉRET* EN DE CONTROVERSE BINNEN HET EUROPESE HOF

De beslissing van het Hof past in een consistente lijn.⁸ Behalve de beslissing tegen de Franse politicus Le Pen,⁹ kan de recente zaak *Vejdeland* worden genoemd, waar ik nu in het bijzonder bij stil sta.¹⁰ In deze zaak draaide het om een anti-homo-pamflet dat de Zweedse organisatie Nationale Jeugd op een school had verspreid, waarin de leerkrachten ervan werden beschuldigd dat zij in het onderwijs een te positief beeld van homoseksualiteit gaven. De leerkrachten stelden, aldus het pamflet, deze ‘afwijking’ voor als ‘normaal en goed’; zij vertelden niets over HIV, AIDS en pedofilie en de homoseksuele belangenorganisaties die proberen de laatstgenoemde seksuele afwijking te legaliseren. Zweden kent het delict dat agitatie tegen een nationale of een etnische groep strafbaar is. In de strafzaak die het plegen van dit delict tot inzet had voerde Nationale Jeugd het verweer dat zij het gebrek aan objectiviteit van het Zweedse onderwijs aan de kaak had willen stellen. De rechter in hoger beroep honoreerde dit op vrijheid van meningsuiting gebaseerde verweer, maar de Zweedse Hoge Raad liet deze beslissing niet in stand. Het EHRM bevestigde deze laatste beslissing.

Hoewel de beslissing in de *Vejdeland*-zaak unaniem was, spat het Hof uiteen in vier *concurring opinions*. Onder de *concurring opinions* bevinden zich er drie die op één punt gelijk zijn aan de *dissenting opinions* in *Féret*. De kern van de zaak draait om de overweging waar het Hof (evenals in *Féret*) stelt dat in zaken waarin het gaat om haatzaaien het niet noodzakelijk gaat om een daad die in concreto oproept tot geweld of andere misdadige gedragingen jegens een bevolkingsgroep. *‘Attacks on persons committed by insulting, holding up to ridicule or slandering specific groups of the population can be sufficient for the authorities to favour combating racist speech in the face of*

freedom of expression exercised in a irresponsible manner.’ Dit is het punt waar de drie aarzelende concurring rechters over struikelen. Twee van hen zeggen in hun opinion dat het de bedoeling van het pamflet was een openbare discussie te entameren over het gebrek aan objectiviteit in het onderwijs. Zij vinden dat de nationale rechter een diepgaander onderzoek had moeten doen naar de motieven van de daders. Hadden die in feite niet een geheime agenda om een bevolkingsgroep weg te zetten? De Sloveense rechter Zupančič verwijst naar de Amerikaanse jurisprudentie van het Supreme Court. De Amerikaanse jurisprudentie van het Supreme Court vergt dat concrete verband met de *clear-and-present-danger-test* immers wel. Hij citeert de zaak *Snyder/Phelps* uit 2011 waarin het Hof anti-homo demonstraties van de Westboro Baptist Church bij begrafenissen van gesneuvelde Amerikaanse militaire door de vingers zag, ondanks het meevoeren van leuzen als ‘God zij gedankt voor dode militairen’, en ‘Flikkers verdoemen de natie’. De overweging van het Supreme Court (SC) luidt: ‘*While these messages may fall short of refined social or political commentary, the issues they highlight – the political and moral conduct of the United States and its citizens, the fate of our Nation, homosexuality in the military, and scandal involving the Catholic clergy – are matters of public importance.*’¹¹

DE CONTROVERSE NADER BESCHOUWD

Op een abstract niveau gaat het om een verschil in rechtspolitiek tussen de VS en Europa. Volgens de Amerikaanse benadering gaat van iedere interventie van de staat in *speech* een potentieel *chilling effect* uit die de vrijheid in de toekomst zou kunnen belemmeren. Dat betekent dat de rechter een scherp en vaak gekunsteld onderscheid maakt tussen *speech* en *conduct* en alles dat naar *speech* ruikt vrij laat. Alleen als er gedrag in het spel is (zoals het concreet schaden van personen), kan een beperking door de vingers worden gezien. De veronderstelling is dat *speech* ons altijd van uit de duisternis naar het licht zal helpen en dat het daarom een betrekkelijk absolute voorrang moet hebben. Bovendien zouden de nadelen van een verbod groter zijn dan het vrij laten, omdat het de ‘gevaarlijke’ mening ondergronds drijft of de politicus via het ‘underdog’-effect alleen maar populairder maakt. In de Europese benadering (en zeker die van het EHRM) zijn er bij *speech* altijd andere waarden in het spel die kunnen conflicteren, zoals de bescherming van de democratie en de bestrijding in abstracto van racisme en discriminatie. Bovendien worden de nadelen anders afgewogen. De meerderheid in het EHRM ging in *Vejdeland* uiteindelijk overstap op grond van het argument dat leerlingen in de school zich niet aan de boodschap konden onttrekken, omdat zij deze in hun postvakje aantreffen. Dit is het zogenaamde argument van de *captive audience*, dat ook in de Amerikaanse rechtspraak een rol speelt. Zo oordeelde het SC in de *Snyder/Phelps* zaak dat de bezoekers van de begrafenis niet *captive* waren. Zo duidelijk is die scheidslijn tussen een ‘gegrepen’ en een ‘vrij’ publiek van toehoorders of toeschouwers, naar mijn mening niet: de vrienden en familieleden van de gesneuvelde militair hadden immers weinig andere keus dan de begrafenis van hun

naaste bij te wonen of te blijven bijwonen. Wat dat betreft lijkt de actie van de wederdopers op wat in reclamekringen *ambush marketing* (hinderlaagmarketing) wordt genoemd: een openbare gebeurtenis die om andere redenen wordt georganiseerd gebruiken om je eigen boodschap onder de aandacht van het om andere redenen verzamelde publiek te brengen.

De criminoloog Jaap van Donselaar heeft in 1995 een onderzoek naar de juridische bestrijding van extreem-rechts in vijf West-Europese landen uitgevoerd, dat laat zien dat de negatieve effecten van een juridische interventie gerelativeerd moeten worden, en dat er evenzeer de gewenste ontregelende en ontmoedigende effecten voor de aanhangers van extremistische opvattingen van uit kan gaan.¹² Ik weet niet hoeveel onderzoek à la Van Donselaar na 1995 op Europees niveau is gedaan, maar de Raad van Europa en het EHRM gaan er in ieder geval van uit dat bestrijding van attitudes door bestrijding van racistische en discriminatoire openbare uitingen zin heeft.

De controverse gaat terug op het 150 jaar oude *On Liberty* (1859) van John Stuart Mill, dat ik nu maar even samenvat als ‘beter de leugen verspreiden om haar in het openbaar te weerleggen, dan haar te onderdrukken en haar een clandestien bestaan te gunnen.’ De ondergrens die Mill trekt, en die ook die is van het SC en de minderheden in de kamers die oordeelden over *Féret* en *Vejdeland*, is die van aanzetten tot concreet geweld. Mill geeft in hoofdstuk II van zijn boek het voorbeeld dat de opinie dat graanhandelaren uitbuiters van de armen zijn, vrij in de pers mag circuleren, maar tot geweld aanzet wanneer uitgeroepen ten overstaan van een woedende menigte die demonstreert voor het huis van een graanhandelaar.

Bij die op waarheidsvinding stoelende opvatting van Mill zijn wel een paar kanttekeningen te plaatsen. Het politieke debat kenmerkt zich door *framing*,¹³ denken in stereotypen,¹⁴ en vijandschap jegens de politieke tegenstander en *moet* zich daar, volgens sommige politicologen, door kenmerken om kleur aan de democratie te geven.¹⁵ Er is een steeds grotere scheidslijn tussen het ‘deliberatieve’ (over technische zaken als begrotingen en de Europese Unie) en het ‘expressieve’ (populistische) publieke debat.¹⁶ De universele waarde van de waarheidsvinding is in het democratische debat minder in het geding dan Mill en velen na hem stelden. Het gaat op de politieke *free market place of ideas*, niet zozeer om de waarheid als wel om het trekken van aandacht (bij de huidige stand van de communicatietechnologie: het politieke Twittercircus) om machtsverhoudingen te bestendigen of te wijzigen. De daarvoor in te zetten geoorloofde middelen zijn framing, stereotypering en politieke vijandschap, maar niet stigmatisering van minderheden. Het is niet verkeerd om de eis te stellen dat het spel wordt gespeeld volgens de regels van de democratie. Het gelijkheidsbeginsel mag daarin dus iets zwaarder wegen dan de vrijheid.

Ook over het schadebegrip wordt tegenwoordig anders gedacht. Uit de school van de Engelse filosoof Austin komt het inzicht van de *performative language*: taal die aanzet tot handelen, in zekere zin de handeling zelf is. Hierop voortbordurend is het onderscheid tussen de geweldadige taaldaad en de geweldadige feitelijke handeling minder scherp geworden. Een exponent van deze opvatting is Judith Butler met haar boek *Excitable Speech*.¹⁷ Zij gaat vanuit dit perspectief in op beroemde Amerikaanse zaken, de Skokie-zaak en met name de Ku Klux Klan-zaak (de neo-nazi-demonstratie in een joodse wijk; het door de Ku Klux Klan plaatsen van een brandend kruis in de voortuin van het huis van een zwart gezin. Beide werden door het SC als vrije *speech* aangemerkt),¹⁸ en Butler geeft daarbij het commentaar: ‘Is het kruis de uitdrukking van het gezichtspunt “Ik ben van mening dat zwarte mensen niet in deze buurt horen te wonen” [...] of is het een taaldaad zoals in commando’s gelijk te stellen met “Verbrandt!” of “Sterf!”? Het is een bevel dat zijn kracht ontleent niet alleen aan de herinnering van eerdere vuren die er toe dienden zwarten als een potentieel doelwit van geweld aan te merken, maar ook aan de betekenis dat het vuur op het kruis kan worden overgedragen op het doelwit dat door het vuur is gemarkeerd.’¹⁹ En emotionele schade wordt natuurlijk allang in de psychologie en het civiele schadevergoedingsrecht als even ‘echte’ schade als fysieke schade erkend.

DE STAND VAN ZAKEN IN NEDERLAND

De juridische stand van zaken in Nederland is na de beslissing in de Wilderszaak niet veel duidelijker geworden, omdat het OM in die zaak de, wat ik de controverse noem, onvoldoende scherp aan de orde heeft gesteld en er geen hoger beroep en cassatie kon worden ingesteld omdat het OM vrijspraak had gevorderd en gekregen. Ook de weg naar het EHRM was afgesneden.²⁰ Daardoor zijn er in die zaak vele ‘losse eindjes’ blijven hangen.²¹ Dat zijn, voor zover ik kan zien:

Welke rechtsgoederen beogen de artikelen 137c en d Sr nu precies te beschermen? Deze artikelen vormen de implementatie van het Internationaal Verdrag van uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie. Is daarom niet de voorkoming van discriminatie op grond van geloof, ras of sekse in het algemeen en het aankweken van haat in het algemeen de ratio en niet, zoals de rechtbank kennelijk oordeelt, het aanzetten tot concrete gedragingen die lijken op opruiing?

Ook heeft de rechtbank niet goed onderscheiden wat nu precies de openbare discussie over een denkbeeld en de agressieve aanval op de drager van dat denkbeeld is, of, meer precies: of het gaat om het beperken van beledigende en haatdragende uitingen van opvattingen *over personen en groepen*, vermomd als beledigende en haatdragende uitingen over ideeën, of beledigende en haatdragende opvattingen *over ideeën* die door de dragers van de bekritiseerde ideeën worden opgevat als haat en belediging jegens de dragers van die ideeën. Zij heeft zich laten leiden door het

arrest van de strafkamer van de Hoge Raad over de niet-strafbare uitlating ‘Stop het gezwel dat Islam heet’.²² Mijns inziens behoort de in dat arrest beoordeelde uitlating tot de tweede categorie. In ieder geval was een diepgaander onderzoek naar verborgen agenda’s en het wegen van de context van individuele uitlatingen in het geheel van de uitlatingen en de situaties waarin zij door welk medium waren gedaan, nodig geweest om te kunnen vaststellen of we met haat jegens een idee of haat jegens een groep van personen te maken hebben.

Evenmin is de bijzondere verantwoordelijkheid van de politicus in beeld gekomen. Het lijkt er op dat Nederlandse rechters wel de zaak *Castells* (grote uitingsvrijheid van de politicus),²³ maar niet de beperking die in de zaak *Féret* daaraan is gegeven tot zich door hebben laten dringen.²⁴

Verder blijft onduidelijk of het vonnis van de rechtbank zich beweegt binnen de ‘margin of appreciation’ die het EHRM in deze zaken aan nationale rechters laat.

EN WAT IS DE FEITELIJKE STAND VAN ZAKEN IN NEDERLAND?

We moeten een onderscheid maken tussen de deliberatieve ‘bovenkant’ en de populistische ‘onderkant’. Om met het laatste te beginnen. Op het Binnenhof heeft de hufterige journalistiek door PowNed school gemaakt, kunnen politici alleen nog maar via het maximale aantal tekens van een Twitterboodschap statements van zich afslingeren, vertrekken er steeds meer moslims via de *innere* of *aussere Immigration* uit Nederland, en neemt het aantal bedreigingen van politici en tussen bevolkingsgroepen via internet toe.

Aan de bovenkant is het politieke debat nagenoeg uitgestorven door gedwongen coalities tussen links en rechts als gevolg van het feit dat het centrum is weggevaagd (en in zekere zin heeft plaats gemaakt voor de populistische onderkant). ‘Europa’ is enerzijds een technische discussie binnen deze nieuwe gedwongen coalitie anderzijds een emotionele ‘discussie’ tussen de onderkant en de bovenkant.

Afgezien van grove privacyschending en racistisch of seksistisch schelden lijkt het erop dat Nederlandse rechters aan de onderkant geen grenzen durven te stellen zodra maar de term ‘publiek debat’ valt. En voor politici deinken rechters aan de boven- of onderkant al helemaal terug, wat die ook roepen (twitteren). De politieke omgangsvormen zijn er niet door verbeterd en de politieke inhoud is er niet door verdiept. De vergroving heeft over de linie tot gewenning en normvervaging geleid, ook bij de rechterlijke macht. Nu er niet of nauwelijks een inhoudelijk publiek debat is, is de term louter een juridische excuusterm geworden. Hoewel er een Europese populistische trend valt te bespeuren, heb ik de indruk dat Nederland zich in negatieve zin onderscheidt van de ons omringende landen door geen juridische kwalitatieve eisen aan het debat in de democratie te stellen. Zou dat

komen doordat als gevolg van het in Nederland geldende grondwettelijke toetsingsverbod rechters niet in een constitutionele traditie zijn opgevoed en dus ook geen verantwoordelijkheid voelen voor de democratie? Dat is het domein van de politiek waar Nederlandse rechters bang voor zijn.

- 1 EHRM 16 juli 2009, appl. nr. 15615/07, NJ 2009, 412, m.nt. E.J. Dommering; *Mediaforum* 2009-10, nr. 29 m.nt. D. Voorhoof (Féret/België).
- 2 ECRM 11 oktober 1979, appl. nr. 8348/78, 8406/78, D&R 18 (1980), p. 187 (*Glimmerveen & Hagenbeek/Nederland*).
- 3 EHRM 24 juni 2003, appl. nr. 65831/01 (*Garaudy/France*).
- 4 EHRM 16 november 2004, appl. nr. 23131/03 (*Norwood/UK*).
- 5 Van Dijk & Van Hoof, *Theory and Practice of the European convention on Human Rights*, Antwerpen-Oxford: Intersentia 2006, p. 1086, met instemming geciteerd door Harris, O'Boyle & Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press 2009, p. 648-665. H. Cannie en D. Voorhoof, 'The Abuse Clause and Freedom of Expression under the European Human Rights Convention: an Added Value for Democracy and Human Rights Protection?', *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2011/1 (vol. 27), 54-83, bepleiten in artikel 10 EVRM zaken altijd toepassing van artikel 10, boven artikel 17.
- 6 EHRM 13 februari 2003, NJ 2005, 73 m.nt. E.A. Alkema.
- 7 Het Hof citeert de zaken *Castells/Spanje*, EHRM 23 april 1992, NJ 1994, 102, m.nt. E.J. Dommering en *Jerusalem/Oostenrijk*, EHRM 27 februari 2001, appl. nr. 26958/95.
- 8 De jurisprudentie is te vinden in de in maart 2013 vanwege het Hof uitgegeven *factsheet* (http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf).
- 9 EHRM 20 oktober 2010, NJ 210, 429, m.nt. E.J. Dommering.
- 10 EHRM 9 februari 2012, appl. nr. 1813/07.
- 11 Zie voor een vergelijking tussen de Straatsburgse en de Amerikaanse jurisprudentie, A.J. Nieuwenhuis, 'Hate speech in Washington en in Straatsburg', *NJCM Bulletin*, jrg. 38 [2013], p. 229-250.
- 12 J. van Donselaar, *De staat paraat*, Amsterdam: Babylon-De Geus 1995, p. 287-294.
- 13 H. de Bruijn, *Framing. Over de macht van taal in de politiek*, Amsterdam: Atlas 2011.
- 14 M.R. Banaji en A. Greenwald, *Blind Spot*, New York: Delacorte Press 2013.
- 15 C. Mouffe, *On the Political*, Londen/New York: Routledge 2005.
- 16 Goed geanalyseerd in De Bruijn *a.w.* noot 13, p. 51.
- 17 New York/Londen: Routledge 1997.
- 18 *National Socialist Party of America v. Village of Skokie*, 432 US 43 (1977)) en *R.A.V. v. St Paul*, 112 S. 505 US 377 (1997). Er is veel discussie over deze zaken in de Amerikaanse literatuur. Ik noem Lee C. Bollinger, *The Tolerant Society, Freedom of Speech and Extremist Speech in America*, Oxford: Oxford University Press 1986, p. 24-33 en 67-69.
- 19 A.w. (noot 17), p. 52-60, citaat op p. 57 (vertaling mijn parafrase).
- 20 Rb. Amsterdam 23 juni 2012, NJ 2012, 370, m.nt. P.A.M. Mevis.
- 21 Zie Mevis *a.w.*, noot 20 onder 25, A.J. Nieuwenhuis, 'Na de Wilderszaak is nu de wetgever aan zet?', *Ars Aequi*, december 2011, p. 866-869, E.M. Janssen en A.J. Nieuwenhuis, 'Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in het Wildersproces', *NJCM Bulletin*, jrg. 97 [2012], nr. 2, p. 177-207.
- 22 HR 10 maart 2009, NJ 2010, 19, m.nt. P.A.M. Mevis, *Mediaforum* 2009-3, nr. 7; zie ook de bijdrage van A.J. Nieuwenhuis aan deze verzameling.
- 23 EHRM 23 april 1992, NJ 1994, 102.
- 24 Daarvan heeft ook de civiele kamer van de HR last, zie HR 11 november 2011, NJ 2012, 529, m.nt. E.A. Alkema.